

УДК 398.1:739(477.85/.87)
ББК 63.5(4 Укр)

Віталій Городецький
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ТРАДИЦІЙНІ СИМВОЛИ ТА ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ В ОБРОБЦІ МЕТАЛУ ГУЦУЛЬЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ–ХХ ст.)

У статті вивчаються художні особливості виробів з кольорових металів на Гуцульщині, їх оздоблення орнаментальними мотивами та традиційними символами, які є важливою ознакою народного промислу як одного із життєво необхідних засобів збереження місцевої самобутності регіону.

Ключові слова: народне мистецтво, ковальство, орнамент, оберіг, символ, символіка, мотив.

Ковальство на Гуцульщині, як і на всій території України, було поширеним промислом. Ковальські центри діяли в містечках Косові, Путилі, Верховині, Ворохті та всіх великих селах – Річці, Космачі Косівського району, Красноїллі Верховинського та ін.¹. Сировиною для виробів слугував метал місцевого виробництва, а також привезений. Часто вживався метал вторинного використання. Досліджуючи металеві вироби місцевих майстрів, слід відмітити високий художній рівень творів, насиченість смисловою культовою інформацією орнаментики виробів, складність конструкцій і довершеність форм, що свідчить про творчу уяву, знання технології, майстерність виконання. Використання залізних металевих предметів спостерігаємо в цілій системі оберегів, зокрема в зафіксованому багатьма дослідниками звичаї на святвечір обставляти стіл під час підготовки до ритуальної вечері різними металевими предметами. Спочатку по кутах стола клали часник, сіль, цукор та металевий виріб і застеляли все скатертною. Пізніше під стіл, окрім сіна, ставили ярмо, сідло, сокиру, а також металеві предмети побуту. Згадані обереги на початку ХХ ст. були пов'язані з ідеєю забезпечення добробуту, щастя і здоров'я сім'ї, охорони людей і худоби від "нечистої сили"².

Любов Суха, досліджуючи народну художню обробку металу Гуцульщини, відзначила: "аналіз форм і орнаментальних мотивів численних художніх металевих виробів українців Східних Карпат, є близькі до давньоруських художніх виробів з металу"³. Із цією думкою не можна не погодитись. Художні форми і їх побутування, ціла система символів поряд з культово-магічними функціями, елементи і мотиви гуцульського орнаменту вказують на давню традицію, яка своїм корінням сягає часів не лише Київської Русі, але ще праслов'янських.

У народному мистецтві Гуцульщини орнамент являється цілісною системою, яка поєднує в собі територіальні, загальноетнічні ознаки. Орнамент творився з безлічі простих елементів, які в минулому виступали як певні символи, знаки оберега. Він завжди був змістовним, поєднував у собі логічне розміщення окремих його структур на предметній площині, завжди підпорядковувався формі виробу, підкреслював функціональну роль окремих частин предмета. В основному переважали геометричні орнаменти, створені ламаною лінією, трикутниками, колами, півкругами тощо. Такі орнаментальні мотиви в художній обробці металу – "пшеничка", "кучері", "ружки", "зірнички" – перегукувалися з ідентичними в оздобленні виробів зі шкіри.

Перші згадки про вироби гуцулів з кольорових металів містяться у працях Я.Головацького (1877), О.Кольберга (1882), Хв.Вовка (1916). Їх виготовлення на Гуцульщині описано в дослідженнях Д.Гобермана (1966), О.Соломченка (1959, 1979). Етнограф Раймунд Кайндль у монографії "Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази"

(2001) висвітлив особливості духовної та матеріальної культури, звичаї і традиції, світоглядні уявлення гуцулів⁴.

Цінним джерелом етнографії карпатського регіону є праця Володимира Шухевича “Гуцульщина” (1904), де зібрано матеріал з гуцульського фольклору і крім того важливе місце відведене опису металевих виробів. Відомим етнографом був П.Шекерик-Доників. Його етнографічні розвідки, легенди, оповідання і статті правдиво й доступно відображають духовний і матеріальний світ гуцулів, показують взаємопереплетення двох релігій – язичництва та християнства⁵.

Надзвичайно важливою в плані дослідження є праця Л.Сухої (1959). Тут поданий багатий ілюстративний та фотоматеріал про традиційну художню обробку металу на Гуцульщині, а також оздоблення металевих виробів орнаментом, що є базою для вивчення.

У другій половині 1990-х рр., появилися дисертаційні дослідження Ю.Юсипчука, М.Гринюк та ін., у яких автори торкаються проблеми своєрідності окремих галузей гуцульського народного мистецтва. Найбільший внесок у вивчення металевого промислу краю внесла С.Боньковська.

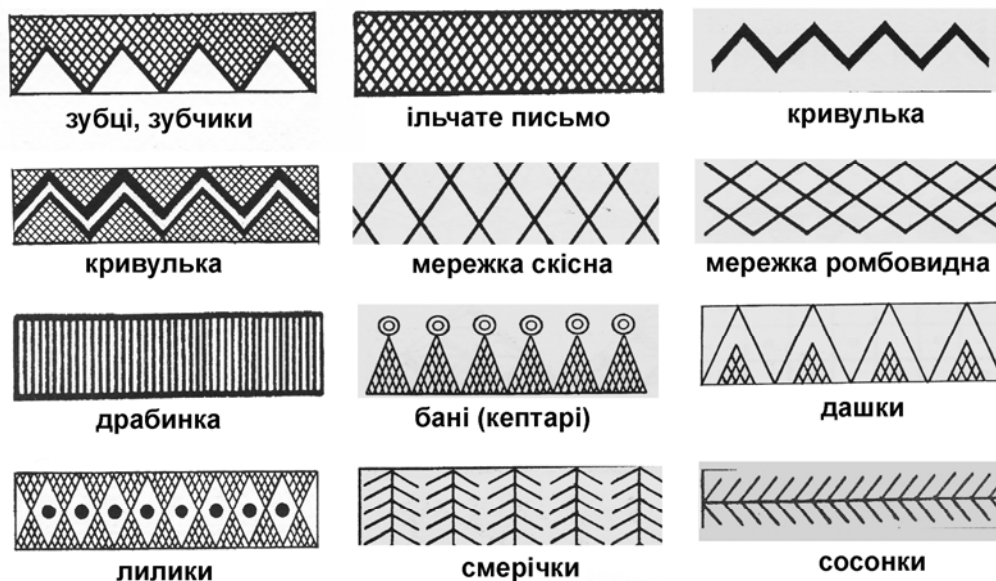
На сьогодні виходить багато часописів, де публікується чимало статей, присвячених дослідженню Гуцульщини, звичаям і віруванням горян, традиційному декоративно-прикладному мистецтву. Але, незважаючи на ці здобутки, багато аспектів матеріальної культури, зокрема художня обробка металу, гуцулів є ще маловивченими.

У виробках металістства зустрічаються орнаментальні мотиви, запозичені з інших видів народного мистецтва, – різьблення, вишивки, ткацтва, випалювання по дереву (“зубці, зубчики”, “ільчате письмо”, “кривульки”, “мережка – скісна і ромбовидна”, “драбинка”, “бані (кептарі)”, “дашки”, “лилики”, “смерічки, сосонки” (рис. 1)⁶. Традиційні особливості виробів з кольорових металів формувалися протягом досить тривалого часу і передавалися через покоління.

Ще в епоху Київської Русі широко розповсюдження набули обереги зображення тварини у формі амулета. В дослідженні Б.О.Рибаківа знаходимо докладний опис культу “рисі” та її семантики: “обереги у вигляді рисі, як би готової до стрибка, вважалися надійною охороною. Перебування рисі на деревах, стрибки зверху вниз могли сприяти зближенню її з небесними символами”⁷. Шкура стилізованої тварини була покрита орнаментом з круглих сонячних знаків (круг із крапкою), які могли нести подвійне семантичне навантаження, означаючи плямистого звіра і в той же час, надаючи амулету особливу силу за допомогою солярної символіки (рис. 2).

Народне мистецтво гуцулів ХІХ–ХХ ст., як і пізній слов’янський фольклор – пісні, казки, легенди і повір’я, містять чимало язичницьких символів, повних глибокого значення. Серед багатьох стилізованих анімалістичних зображень, використаних у художньому оздобленні металевих виробів горян, яскраво виділяються прості за формою фігурки тварин, але незважаючи на це, вони надзвичайно життєві, виразні, граціозні і за своєю основною ідеєю наближені до давньоруського мистецтва.

Мотив “колачики” – пара дрібних концентричних кілець, інколи з крапкою посередині, характерний гуцульській майоліці, художній обробці металу, різьбленню тощо. Аналогом даного мотиву являється орнамент на керамічних виробках, які виготовляли майстри села Дибинці, Богуславського р-ну Київської області. Краї керамічних мисок з великою витонченістю покривали рисочками – смугами, півкругами, з “кругом і крапкою посередині”, які нагадували древні “очка”. Такі ж візерунки прикрашали в Подніпров’ї вироби русів у І–VII ст. н. е. Ці ж “очка” можна зустріти на кістяних гребенях черняхівських племен і на бронзових (пальчасто-променевих) фібулах VI ст.⁸. Орнаментальний мотив “круг із крапкою” зустрічаємо в гуцульських місцевих виробках з кольорових металів – жіночих та чоловічих палицях, лускоріха, пряжках, оздобленні упряжі коней та ін.

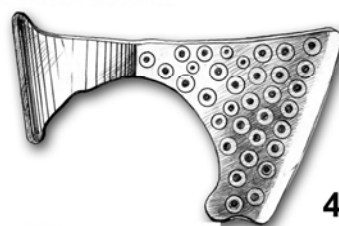
1.

2.

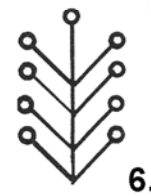
3.

4.

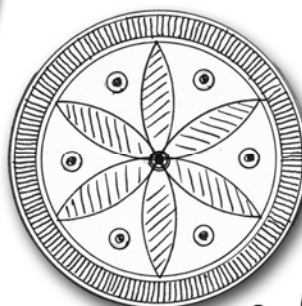
5.

6.

7.

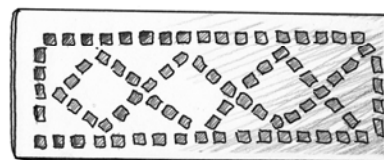
8.

9.

10.

11.

1. Елементи та мотиви гуцульського орнаменту.
2. Оберіг "рись" (X–XIII ст.).
3. Кресало, робота майстра Никори Дутчака (друга половина XIX ст.).
4. Мініатюрний "топірець" (X–XIII ст.).
5. Сокира "барда" з приватної колекції Є.Мельничука (кінець XIX – початок XX ст.).
6. Мотив сухого дерева.
7. Знак сонця, утворений гуцульськими топірцями.
8. Шестипелюсткова розетка "гromовий знак".
9. Мотив "вірменський хрест".
- 10–11. Насічений орнамент деталей возу "дишла". Народний майстер М.Ковальчук.

Орнамент виконували техніками литва, гравірування, насікання, інкрустації, а також “швайсування”. Звідси походить назва елемента – “швайсик” (від місцевої назви інструмента (різновид коловорота), чим висвердлюють і “калачики”, і “кочільця”⁹.

Дуже цікаве орнаментальними прийомами кресало у вигляді коника Никора Дутчака, яке за своїм змістовим навантаженням схоже до амулета рисі, описаного вище (рис. 3). Народний майстер не вдавався до деталізації зображення, а вишукував характерну виражену форму. Фігурка тварини вирізняється цілісним узагальненим силуетом. Уся її площина прикрашена розсипними кругами з крапкою посередині – “калачиками”, солярними знаками, які визначають її сонячну природу. Наші предки вважали, що червоний кінь уособлює вогонь, вороний – зоряне небо, білий – світ предків. У гуцульській міфології тотемний символ коня ототожнюється з іменем градивника мольфара Юрія (Юра – з грецької Георгій): “моліться Змієві і Коню, коли прославляєте подвиг великомученика Георгія”¹⁰. Також зображення коня, як символу сонця, бачимо в наскальному малюнку Писаного Камня – скельного святилища в Карпатах.

Крапковий мотив у колі за своєю структурою є складною комбінацією. Ігор Юрченко, досліджуючи орнаментальні мотиви гуцульського різьблення, вказує, що крапковий елемент або орнаментальний мотив у системі формування виступає першоосновою будь-якої форми, може бути і другорядним, і допоміжним, таким, що відповідає за нюансні відношення в орнаментальній композиції¹¹. Як стверджує Б.О.Рибаків, на давньоруських топірцях майже завжди зображували сонячні знаки (круг із крапкою), які покривали майже всю площину леза¹², як це показано на рис. 4.

Цікавою є гуцульська сокира (барда) з приватної колекції Є.В.Мельничука. На лезі та обуху сокири невідомий майстер насік орнаментальну композицію, в основі якої кружки (вічка) з’єднані подільними рисками, що перетинаються між собою (рис. 5). Зображення подібне до орнаментального мотиву “сухе дерево” (рис. 6) в дослідженні Михайла Курилича¹³. Мотив “сухого дерева” переважно застосовувався в інкрустації металом і є відмінним від зображення на сокирі півкругами, а також подільними рисками, які утворюють зображення сухої гілки. На даний час аналога такої орнаментальності виробу не виявлено.

Володимир Шухевич у своєму дослідженні “Гуцульщина” відзначив, що в гуцульській обрядовості зимового циклу з новорічним святом пов’язані давні вірування гуцулів у чародійну силу води й металу. В передноворічний вечір господар з хлібом і коновкою йшов до річки чи джерельця по воду. При набиранні води здійснював обряд, тричі змочував хліб з промовляннями. Принесену опівночі воду наливав у миску, клав хліб і кілька монет. Вранці, встаючи з ліжка, кожен член сім’ї ставав на сокиру босими ногами, яку господар поклав задалегідь, щоб ноги були здорові й міцні, як залізо. Опісля всі вмивалися в тій воді по черзі, починаючи від найстаршого¹⁴. З огляду на сказане можна твердити, що віддавна сокира, а також топірець були дуже важливими компонентами духовної та матеріальної культури карпатських горян, набували символічного значення і відігравали роль оберегів.

Після свята коляди гуцули проводили театралізовані ігри, так звані “плеси”, які виконували чоловіки, рухаючись “за сонцем” у фігурі “розірваного кола”. Головний крок “плесу” супроводжувався рухом піднесеної правої руки з топірцем¹⁵. Також у гуцулів високо цінувалось мистецтво метати та ловити бойовий топірець “бартку”. До сьогодні в Карпатах існує танець з підкиданням топірців. Дослідник Раймонд Кайндль докладно описав гуцульський танець “гуцулку”, що має вигляд хороводу, утвореного чоловіками і жінками, які тримаються за руки або пліч-о-пліч і утворюють коло. Під

час танцю вони роблять швидкі оберти і шалені стрибки у повітрі, при цьому високо підкидають свої малі сокири (топірці) і знову ловлять їх на ходу¹⁶.

Топірець являвся найдоцільнішою формою оборонного знаряддя в умовах повсякденного життя в горах. У гуцулів він був знаний як “бартка”, у польських гуралів – “чу-пага”, у чехах – “чакан”, у сербів Північної Славонії – “наджак”, у лемків – “бренкач”, у румунів та молдаван Південної Буковини – “топараш” і “балта”, чехів і словаків – “валашка”, “секира”¹⁷.

За свідченнями Геродота, давнім праслов’янам боги спустили на землю золоті плуг, ярмо та сокиру. В Україні символ золотої сокири трансформувалася і зберігся до наших днів у вигляді гуцульських топірців, литих з кольорових металів. Золота сокира у свідомості українців була пов’язана з культом сонця. Найбільш виразно культ сонця простежується в гуцульській обрядовості у другому танці колядників (так званий “кругляк”), який відбувається на пасіці. Колядники разом стають у коло, укладають на коліно й роблять перед собою хрест топірцями, укладаючи їх бартками до середини, а топориськами до себе, утворюючи таким чином лискучий центр з промінням жовтих, до полиску відполірованих, орнаментально прикрашених металевих бляшок палиць – так, щоб утворився знак сонця з променями (рис. 7). У центр даної композиції ставили свої шапки, які господиня наповнювала пшеницею, і, взявшись за руки, крутили священний танок в один бік “за сонцем”. У світовій міфології вважається символом сонця зірчасте проміння у вигляді “коруни”. Аналогом круга гуцульських колядників являється Вавилонська хрестоподібна зірка, яка виступає символом сонця, з чотирма променями блискавок від осередка, обведеними кругом¹⁸.

Як зазначає Б.О.Рибаков, у давньоруській і білоруській народній різьбі по дереву відомий круг із шістьма променями – “громовий знак”. Його вирізували або випалювали на дерев’яних причелинах хат “від грому”, щоб блискавка не вдарила в дім¹⁹. Класична форма громового знака в ХІХ–ХХ ст. залишилась незмінною. Даний мотив народні майстри застосовували у своїх виробках – на скринях, дитячих ліжечках, ритуальних ковшах, на всіх тих предметах, які були для них цінними й вимагали особливого захисту. На металевих предметах “громовий знак” присутній на гуцульських топірцях (бартках) у вигляді шестипелюсткової розетки (рис. 8), рідко чотирипроменевої. Таке розміщення даного мотиву не є випадковим. Перебування високо в горах з металевим топірцем під час грози неминує може викликати притягання блискавки до металевого предмета. Керуючись вірою в силу “громового знака”, народний умілець зображав його на виробі з метою захистити себе від стихійних лих, грому та блискавки.

Уявлення про зв’язок шестипроменевого знака з громом і блискавкою своєрідно позначились на орнаментиці таких предметів ХІХ ст., як гуцульські мисливські порохівниці. Майже обов’язковим для них є чітке, велике, розміщене в самому центрі променево зображення розетки “колеса Юпітера”. Семантично це прямо пов’язано з “громом” і “блискавкою”, що продукується порохом з рушниць в момент пострілу. Також даний мотив у окремих випадках вирізьблювався на прикладах рушниць.

Прикрашання виробів орнаментом знайшло своє яскраве відображення в сільському побуті. Численні сільські речі були створені народними майстрами залежно від господарських і побутових потреб: різноманітні знаряддя праці та побуту (сокири, ножі, кінська збруя, окуття возів), дрібні речі особистого користування (ножі, кресала, приладдя для куріння, клямки та завіси в техніці вільного ручного кування).

За свідченнями народного майстра Миколи Ковальчука, після того, як коваль відкував сокиру, він наносив орнамент за бажанням замовника, викладав її на поріг кузні вістрям у протилежну сторону від дверей. Причин було дві: по-перше, щоб лезо поволі

остигало на повітрі – “відпускалось”, адже повільне охолодження металу приводить до певної зміни структури металу і, водночас, ця технологічна операція була пов’язана з обрядом відганяння злих духів. Саме гострота направлено леза сокири при вході служила певним оберегом від нечистої сили та “поганих” людей і у випадку, коли хтось із односельчан приходив до майстерні, міг переступити поріг кузні тільки після того, коли майстер, забравши сокиру, давав згоду ввійти. Цікавими являються орнаментовані майстром оздобу до воза. Аналогом слугували орнаменти з вишивки. Переважно це був мотив ромба, подібний до мотиву “вірменського хреста” (рис. 9), який розміщували саме на тих деталях воза, що були найважливіші і при їх виході з ладу рух воза був би неможливий. Майстер вірив, що саме це зображення служитиме оберегом у далекій дорозі (рис. 10–11).

Орнаментальні мотиви, різні як за складністю виконання так і за тематикою, мали переважно символічне значення і виконували роль оберегів від “нечистої сили”.

Гуцули ще дотепер підтримують старі вірування. Всі зміни і надзвичайні пригоди, які стаються з ними в повсякденному житті, приписують впливам злих духів²⁰. М.Кочубинський у своєму листі до М.Горького відзначив, що “гуцул – глибокий язичник, який все своє життя веде боротьбу проти злих духів, які на його думку населяють усі ліси, гори і води”²¹. Він завжди перебував у постійному страху перед невидимою силою зробити щось неправильно і бути за це покараним. Тому певні символи, орнаментальні мотиви, які слугували оберегами, завжди були присутні на гуцульських металевих предметах, виробих з дерева, шкіри, вишивках тощо.

Народні художні вироби з металу кінця XIX – початку XX ст. відзначаються традиційністю технологічних засад та високим художнім рівнем. Надзвичайно важливим є дослідження традиційних символів та орнаментальних мотивів в обробці металу Гуцульщини, проблеми якого є недостатньо висвітленими та вивченими сьогодні.

1. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 143.
2. Гуцульщина... – С. 288.
3. Суха Л. М. Художні металеві вироби українців східних Карпат / Л. М. Суха. – К. : АН УРСР, 1959. – С. 102.
4. Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Раймунд Кайндль. – Чернівці : Молодий буковинець, 2001. – 208 с.
5. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / Петро Шекерик-Доників. – Верховина : Гуцульщина, 2009. – 352 с.
6. Курилич М. Елементи та мотиви гуцульського орнаменту / Михайло Курилич. – К. : ЛК Мейкер, УВЦ, 2001. – 126 с.
7. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 783 с.
8. Василенко В. М. Русское прикладное искусство. Истоки и становление : монография / Виктор Михайлович Василенко. – М. : Искусство, 1977. – 463 с.
9. Селівачов М. Лексикон української орнаментики / Михайло Селівачов. – К. : Редакція вісника “Ант”, 2009. – 406 с.
10. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / авт.-сост. В. Андреева и др. – М. : Астрель, АСТ, 2004. – 556 с.
11. Юрченко І. Гуцульська різьба. Візуально-морфологічні закономірності орнаменту / І. Юрченко. – Львів : Політехніка, 2011. – 367 с.
12. Рыбаков Б. А. Назв. праця.
13. Курилич М. Назв. праця.
14. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. / Володимир Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1904. – С. 195.

15. Гуцульщина... – 470 с.
16. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Т. Каляндрук. – Львів : ЛА Піраміда, 2007. – 302 с.
17. Мандзяк О. Бойові традиції аріїв: На шляху до реалій українських бойових мистецтв / О. С. Мандзяк. – Тернопіль : Мандрівець, 2006. – 272 с.
18. Шаян В. Віра предків наших / Володимир Петрович Шаян. – Гамільтон : Об'єднання Української Рідної Віри, 1987. – 893 с.
19. Рыбаков Б. А. Назв. праця.
20. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Верховина, 1997. – 159 с.
21. Гуцульщина... – С. 247.

Виталий Городецкий

(г. Ивано-Франковск, Украина)

**Традиционные символы и орнаментальные мотивы в обработке металла Гуцульщины
(конец XIX – начало XX в.)**

В статье изучаются художественные особенности изделий из цветных металлов на Гуцульщине, их отделка орнаментальными мотивами и традиционными символами, являющиеся важным признаком народного промысла как одного из жизненно необходимых средств сохранения местной самобытности региона.

Ключевые слова: народное искусство, кузнечество, орнамент, оберег, символ, символика, мотив.

Vitaliy Gorodetskiy

(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

**The traditional symbols and ornamental motifs in metal of Hutsulshchyna
(the end of the XIX–XX centuries)**

Study of the artistic features of wares from the coloured metal working in Hutsulshchyna, their finishing by ornament motifs and traditional symbols, the important sign of folk trade as one of vital facilities of maintenance of local originality of region, are studied in the article.

Key words: folk art, blacksmith, ornament, guarded, symbol, symbolics, motif.